

ДІЄСЛОВО. ЗНАЧЕННЯ І
ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ
ДІЄСЛОВА. ПОВТОРЕННЯ.

Дієслово

це самостійна, повнозначна частина мови, що означає дію або стан як процес і виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, а також числа і роду.

Дієслова відповідають на питання що робити? що зробити?

На відміну від прикметника, який позначає сталу, статичну ознаку, дієслово означає динамічну ознаку (дію) особи, предмета або явища: *Дружні сороки і орла заклюють* (Нар. творч.). *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить* (Л. Костенко).

Поняття дії, яку називає дієслово, досить широке. Це може бути:

1) конкретна фізична дія: *рубати, малювати, орати, молотити;*

2) стан предмета: *сидіти, хвилюватися, хворіти;*

3) становлення предмета, зміни, що відбуваються з ним: *старіти, рости, худнути, зеленіти;*

4) рух і переміщення в просторі: *бігати, ходити, плавати;*

5) вияв різних відношень між предметами довкілля: *межувати, належати, суперечити;*

6) ставлення до кого-небудь: *шанувати, кохати, поважати;*

7) діяльність органів чуття: *бачити, чути, нюхати.*

КАТЕГОРІЯ ВИДУ

Категорія виду – граматична загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до дії внутрішньої межі. Дія в часі може бути необмежена й обмежена. Наприклад: дієслова *читаю, малюю* називають дію, *не обмежену в часі*, а дієслова *прочитав, намалював* називають дію, *що завершилася, тобто обмежену в часі*.

В українській мові розрізняють форми недоконаного і доконаного видів.

Дієслова недоконаного виду означають дію незавершену, не обмежену в часі: *пишу – писав – писатиму, мию – мив – митиму*. Вони вживаються у теперішньому (*слухаю, танцюєш, співаємо, з'ясовують*), минулому (*питав, вчила, переписували*), майбутньому (*голосуватимемо, буду сіяти*) часах.

Дієслова доконаного виду означають дію, завершену в минулому або яка обов'язково відбудеться в майбутньому: *збудував – збудую, переписав – перепишу*.

Дієслова доконаного і недоконаного виду здебільшого об'єднуються у видову пару.

Парновидових дієслів в українській мові порівняно небагато. Співвідносні видові форми утворюються за допомоги таких засобів:

1) префіксів: *креслити – накреслити, бронювати – забронювати, реєструвати – зареєструвати, робити – зробити*;

2) суфіксів: *зменшити – зменшувати, підписати – підписувати, оподаткувати – оподатковувати, вилити – виливати, підбігти – підбігати, винести – виносити*;

3) чергуванням фонем: *набрати – набирати, заплітати – заплести, скакати – скочити*;

4) зміною місця наголосу: *викликати – викликати, нарізати – нарізати, викидати – викидати, розсипати – розсипати*;

5) використанням суплетивних основ дієслів: *брати – взяти, ловити – піймати, говорити – сказати (слово)*.

Категорія способу – частково дієслівна категорія, що виражає відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця.

В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий.

Дійсний спосіб дієслова позначає реальну дію, що вже відбувалася, відбувається чи відбуватиметься в одному з трьох часових планів:

теперішньому: Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плитою (І. Цюпа);

минулому: Наливались, половіли жита (І. Цюпа);

майбутньому: Він зрозуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози (М. Стельмах).

Дійсний спосіб виражається за допомогою форм особи і часу, для минулого часу – також і форм роду.

Дієслова дійсного способу можуть вживатися із заперечною часткою не: Соломія не відривала очей від берега (М. Коцюбинський).

Умовний спосіб дієслова позначає дію, можливу за певних умов: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були (П. Дорошенко). Форми умовного способу з погляду вираження – це аналітична структура, що твориться поєднанням дієслова у формі минулого часу з часткою би (б): писав би, писала б, писало б, писали б. Дієслова умовного способу мають тільки форми числа, а в однині – роду.*

Частка **би** завжди пишеться окремо з дієсловами з якими утворює умовний спосіб. Вона може стояти після дієслова і перед ним, а також відокремлюватися іншими словами від дієслова: *Я поїхав би, аби тільки допомогти (Петро Панч). Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств (А. Шиян). Солов'єм якби я став, то любов свою до тебе я б на весь світ проспівав (В. Сосюра).*

Наказовий спосіб дієслова виражає наказ, прохання, пораду, заклик, застереження, тобто спонукання до дії: *Ой, дівчино, відчини, Своє-моє серденько звесели (Укр. народна пісня). Заспіваймо пісню веселеньку*

Дієслова наказового способу мають категорію виду, особи (2-ї однини, 1-ї і 2-ї множини, 3-ї однини і множини).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу за допомоги закінчень. Закінчення другої особи однини виражає закінчення -и (біж-и, вар-и, напиш-и, вибер-и), а також нульове закінчення (бігай-0, ляж-0, встань-0, дістань-0). Значення другої особи множини - закінчення -іть (-іте),-те (біж-іть, напиш-іть, читай-те, звеселяй-те, прочит ай-те, насип-те).

Категорія часу – власне дієслівна категорія, що виражає відношення дії, процесу або стану до моменту мовлення.

Протиставлення дієслівних форм щодо моменту мовлення репрезентується у формах теперішнього, минулого та майбутнього часу.

Теперішній час позначає дію, що відбувається одночасно з моментом повідомлення про неї.

Дієслова теперішнього часу змінюються за числами й особами. Форми теперішнього часу утворюються за допомоги особових закінчень, що приєднуються до основи теперішнього часу.

Дієслова за характером особових закінчень у теперішньому часі поділяються на дві дієвідміни – першу і другу.

До першої дієвідміни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-уть (-ють)*, а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини – голосну фонему */e/*: *несуть, несемо, несеш, несете; знають, знаємо, знаєш, знаєте.*

До другої дієвідміни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-ать (-ять)*, а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини - голосні */и/* чи */і/*: *кричать, кричимо, кричиш, кричите; стоять, стоїмо, стоїш, стоїте.*

Під час творення особових форм дієслів теперішнього і майбутнього простого часу доконаного виду в дієсловах першої дієвідміни перед усіма особовими закінченнями відбувається чергування приголосних: /г/, /з/ – /ж/: *могти – можу, можете, зможу; в'язати – в'язу, в'яже, зв'яже; /х/, /с/ – /ш/: дихати – дишу, дише; писати – пишу, пише, напише; /к/–/ч/: кликати – кличу, кличе, покличе.*

У дієсловах другої дієвідміни чергування приголосних відбувається лише у першій особі однини:

/д/ – /дж/ – водити – воджу, ходити – ходжу, сидіти – сиджу.

/з/ – /ж/ – лазити – лажу, возити – возжу; /с/ – /ш/ – просити – прошу, косити – кошу; /ст/ – /шч/ – (орфографічно – щ) мастити – мащу; вабити – ваблю, купити – куплю.

Дієслово являє собою сукупність граматичних форм, до яких належать:

інфінітив (неозначена форма дієслова): *везти, писати, співати*;

особові форми дієслова: *несу – несеш – несе – несемо тощо*;

родові форми: *писав – писала – писало*;

дієприкметник: *посіяний, пришитий*;

дієприслівник: *написавши, малюючи*;

безособові форми на -но,-то: *написано, намальовано, збито*. Початковою формою дієслова є інфінітив, що називає дію безвідносно до особи, числа, часу, способу її здійснення.

Інфінітив (неозначена форма дієслова) називає дію узагальнено, безвідносно до особи, способу, числа і роду: *Спрямувати всю свідомість на хороше в людях (О. Довженко). Жити – Вітчизні служити (Нар. творч.).*

Інфінітив є початковою формою дієслова, що об'єднує навколо себе всі інші дієслівні форми. Порівняймо: *писати – пишу – писав – писав би, пиши.*

Інфінітив складається з основи і суфікса -ти, рідше -ть, після яких може виступати постфікс -ся (-сь): *читати, хвилюватися*. Від основи інфінітива творяться форми минулого часу, умовного способу, пасивні дієприкметники минулого часу та дієприслівники доконаного виду.

Інфінітиву властиві загальнодієслівні (постійні) граматичні категорії виду (*співати – заспівати*), стану (*проектувати дім – проектуватися архітекторами*) і категорія *перехідності/неперехідності*.

У реченні інфінітив може виступати в ролі головних і другорядних членів: *Добре говорити – значить просто добре думати вголос (Е. Ренан).*

Категорії особи, числа і роду належать до невластивих дієслівних.

Категорія особи виражає відношення дії та її суб'єкта до мовця. Виконавцем дії може бути мовець (суб'єкт повідомлення), співрозмовник (слухач – адресат повідомлення) або особа чи предмет, що не беруть безпосередньої участі в комунікативному акті (об'єкт повідомлення).

Розрізняють три особові форми в однині і три у множині. Форма першої особи передає значення суб'єкта повідомлення (мовець є виконавцем дії), друга особа – адресата повідомлення (виконавцем є слухач), третя особа – об'єкта повідомлення (і не мовець, і не слухач): *я розповідаю, ми розповідаємо, ти розповідаєш, ви розповідаєте; він розповідає, вони розповідають.*

Особові форми властиві дієсловам теперішнього і майбутнього часу, а також дієсловам наказового способу. Виразниками особових значень виступають особові закінчення.

У дієслів минулого часу та умовного способу особове значення виражається синтаксично: *я розповідав, ти розповідав, вона розповідала, воно розповідало; я розповів би, ти розповів би, вона розповіла б, вони розповіли б.*

Форми першої, другої, третьої особи однини протиставляються першій, другій, третій особі множини. Категорія числа дієслів має словозмінний характер.

До словозмінних належить категорія роду. Вона властива дієсловам минулого часу й умовного способу. Родове розрізнення репрезентується відповідними суфіксами: *купив, купила, купило, купив би, купила б, купило б.*

Безособові дієслова називають дію поза відношенням її до особи: *сутеніє, морозить, не віряться*. Вони ніколи не поєднуються з підметом.

Безособові дієслова не виражають особових протиставлень, здебільшого вживаються в третій особі однини теперішнього чи майбутнього часу (*дощить, смеркає, розвидняється*) або у формі середнього роду минулого часу (*вигоріло, замело*).

В українській мові вирізняють кілька семантичних груп безособових дієслів: дієслова, що означають стан природи: *розвидняється, смеркає, сутеніє*;

дієслова, що визначають фізичний або психічний стан людини: *нудить, спиться – не спиться, не лежиться, кортить, тягне*;

дієслова, що передають стихійні явища природи: *залило, замело, висушило, вигоріло*;

дієслова, в яких оцінюється міра чи необхідність якої-небудь дії: *вистачає, бракує, розійшлося, належить*;

дієслова, що виражають значення випадковості, незалежного від особи стану: *щастить, таланить*.